

πολίτην». Εἰς τὴν μεγάλην λέξιν τῆς οἰκογενείας ἢ φαντασία τοῦ Ρουσσῶ ἀναφλέγεται τοσοῦτω μᾶλλον ἴσως καθ' ὅσον δὲν εἶχε γνωρίσει τὰς χαράς τῆς, οὔτε εἶχεν ὑποβληθῆ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τῆς. Νὰ μὴ τοῦ ὁμιλήσουν οὔτε διὰ κολλέγια, οὔτε διὰ μοναστήρια τῶν κοριτσιῶν. Διὰ τὰ κολλέγια δὲν εἶπε παρὰ ἓνα λόγον, ὅτι εἶναι «γελοῖα ἰδρύματα»—καὶ διότι ὠμίλησεν εἰς αὐτὸν τὸν περιφρονητικὸν στόνον ἐπίστευε, καθὼς διηγεῖται εἰς τὰς «ἐξομολογήσεις του» ὅτι ἐπέσυρε τὸ μῖσος τῶν Ἰησουϊτῶν περὶ τῶν ὀποίων, ἐκ περισκέψεως, εἶχε θέσει νόμον εἰς τὸν ἑαυτὸν του «νὰ μὴ ὁμιλῇ ποτε οὔτε διὰ καλὸν οὔτε διὰ κακόν». Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μοναστήρια, ἔκρινε τὰ διαμαρτυρόμενα ἔθνη ὡς ἀνωτέρω τῶν καθολικῶν διότι δὲν εἶχον τοιαῦτα.

Εἰς τὴν «Νέαν Ἑλοῖζαν» ὁ Ρουσσῶ ἐπιπλήττει σκληρῶς τοὺς γονεῖς οἱ ὅποιοι παραδίδουν τὰ τέκνα των εἰς ξένους διδασκάλους, «ὡς ἐὰν ὁ παιδαγωγὸς ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντι-καταστήσῃ τὸν πατέρα». Ἄλλου, εἰς τὰς ἐπιστολάς του πρὸς τὸν πρίγκηπα τῆς Βυρτεμβέργης γράφει: «δὲν ὑπάρχει καθόλου ἄλλος πατρικὸς ὀφθαλμὸς ἀπὸ αὐτὸν τοῦ πραγματικοῦ πατρός, οὔτε ἄλλος μητρικὸς ὀφθαλμὸς ἀπὸ αὐτὸν τῆς μητρός. Θὰ ἤθελα νὰ ἀφιερῶσω εἴκοσι δεσμίδας χάρτου διὰ νὰ σᾶς ἐπαναλάβω αὐτὰς τὰς δύο γραμμάς, τόσον εἶμαι πεπεισμένος ὅτι τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται.....»

Ἐξ ἄλλου εἶνε γνωστὸν μὲ ποίαν εὐγλωττίαν εἰς τὸν «Αἰμύλιον» ἀκόμη, ὁ Ρουσσῶ ἀνεκάλεσε τὰς μητέρας εἰς τὸ καθήκον των ὅσον ἀφορᾷ τὸν θηλασμόν. Ἀναμφιβόλως δὲν εἶνε ὁ πρῶτος ποῦ τὸ ἔκαμεν. Εἰς τὴν Ρώμην ἀκόμη κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα ὁ φιλόσοφος Φαβορίνος ἔλεγε: «Δὲν εἶνε κατὰ τὸ ἥμισυ μήτηρ ἐκείνη ἢ ὁποία ἐμπιστεύεται τὰ παιδιὰ τῆς εἰς τροφούς μισθωτάς;» Λόγοι ἀγαθότητος, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν εὐτυχῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ξηρὰ ἦθη, πρὸς τὴν σκληρότητα μιᾶς κοινωνίας, τῆς ὁποίας εἰς ἐκ τῶν διασημοτέρων ἀντιπροσώπων, ὁ Κικέρων, ἓνα αἰῶνα πρὶν, ἔγραφεν

εἰς τὰ «Τουσκουλανικά» του: «Ὅταν ἓνα παιδί ἀποθνήσκει νέον παρηγοροῦνται εὐκόλως. Ὅταν ἀποθνήσκει εἰς τὸ λίκνον δὲν ἀπασχολοῦνται κἂν μὲ αὐτό».

Κατὰ τὰ ἔτη τὰ ὁποῖα προηγήθησαν τῆς δημοσιεύσεως τοῦ «Αἰμυλίου» ἰατροί, ἠθικολόγοι εἶχον ἀναλάβει τὴν ἰδίαν ἐκστρατείαν, ἀλλὰ τὴν εἶχαν κάμει χωρὶς ἔξαρσιν. Ὁ Ρουσσῶ ἔβλεπεν εἰς αὐτὴν ὁλόκληρον τὴν καρδίαν του καὶ καθὼς λέγει ἡ κυρία Ζανλέ: «Ἡ σοφία πείθει ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμόν». Ὁ Ρουσσῶ ἐπανέλαβεν, ὅτι ἄλλοι εἶχον εἰπεῖ ἀλλὰ δὲν συνεβούλευσε καθόλου· διέταξε καὶ καὶ τὸν ὑπήκουσαν.

Ἐπαναφέρων τὰς μητέρας πλησίον τοῦ λίκνου, ὁ Ρουσσῶ δὲν ἐφρόντιζε μόνον διὰ τὸ συμφέρον τοῦ παιδιοῦ καὶ τῶν φυσικῶν του ἀναγκῶν. «Ἐὰν ἀπῆται τὸ γάλα τῆς μητρὸς ὡς τροφοῦ τὸ ἔκανε διὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν στοργὴν των».

Εἰς τὰ μάτια του τὸ παιδί εἶνε ὁ ἄγγελος τῶν οἰκογενειακῶν ἀρετῶν, τὸ δείγμα καὶ συγχρόνως ἡ ἐγγύησις τοῦ συζυγικοῦ ἔρωτος. Εἶνε ὁ ἱερὸς δεσμός ὁ ὁποῖος ἐνώνει ἀδιαρρήκτως τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα. Τὸ παιδί διατηρεῖ καὶ θερμαίνει τὴν οἰκιακὴν ἐστίαν εἴτε διὰ τῆς χαρᾶς τὴν ὁποῖαν εἰσάγει ἐκεῖ ἢ γλυκεῖά του παρουσία, εἴτε διὰ τῶν κοινῶν καθηκόντων τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλει ἡ ἀνατροφή του. Εἰς τὴν ἐκκλήσιν τὴν ὁποῖαν ἀπευθύνει ὁ Ρουσσῶ πρὸς τοὺς γονεῖς δὲν λησμονεῖ τὸν πατέρα περισσότερο ἀπὸ τὴν μητέρα. Ἄφου εἶπε: «θέλετε ν' ἀποδώσητε ἕκαστον εἰς τὰ πρῶτά του καθήκοντα; Ἀρχίσατε ἀπὸ τὰς μητέρας» προσέθεσε: «Ὅπως ἡ ἀληθὴς τροφὸς εἶνε ἡ μήτηρ, ὁ ἀληθὴς παιδαγωγὸς εἶνε ὁ πατήρ... Ὁ πατήρ θὰ δικαιολογηθῆ: Αἱ ὑποθέσεις, θὰ εἶπη, τὰ καθήκοντα... Τὸ τελευταῖον ἀναμφιβόλως εἶνε ἐκεῖνο τοῦ πατρός!...»

Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς χιμαίρας τοῦ Ρουσσῶ, εἰς ὅ,τι ἀπεκάλει ὁ ἴδιος εἰς τὸν «Πρόλογόν» του «ὄνειροπολήσεις ἐνὸς δραματιστοῦ» —χωρὶς νὰ παραιτηθῶμεν ἀπὸ τὸ

νά ζητήσωμεν καὶ νά εὔρωμεν ἐκεῖ ὀλίγους πυρῆνας ἀληθείας. Εἰς τὴν φρεναπάτην τῆς ἀρνητικῆς ἀγωγῆς συνάπτεται ἐκείνη τῆς διαδοχικῆς τοιαύτης. Ἐδῶ ὁ Ρουσσῶ ἀντιφάσκει πρὸς τὴν θεμελιώδη του ἀρχὴν ἢ ὁποῖα εἶνε ν' ἀκολουθῆ τὴν φύσιν. Ἐὰν ὑπάρχη πράγματι κάποιος νόμος τῆς φύσεως εἶνε ὅτι αὕτη τίποτε δὲν δημιουργεῖ ἀποτόμως εἶνε ὅτι ἐνεργεῖ πάντοτε διὰ μιᾶς βραδείας καὶ ἀνεπαισθήτου ἐξελίξεως.

«Εἰς τὴν φύσιν λέγει ἡ κυρία Νεκέρ δὲ Σωσσὺρ δὲν συλλαμβάνει τις οὐδαμοῦ ἔναρξιν· δὲν συλλαμβάνει τις τὴν φύσιν ἐπ' αὐτοφώρῳ δημιουργοῦσαν καὶ πάντοτε φαίνεται ὅτι αὕτη ἐξελίσσει». Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀκριβεστάτην ἀντίληψιν προῆλθε τὸ ὠραῖον σύστημα τῆς προοδευτικῆς ἀγωγῆς. Ἄλλ' ὁ Ρουσσῶ ὠνειρεύθη ἄλλο πρᾶγμα: Μίαν ἀγωγὴν κομματιασμένην κατατεταγμένην διηρημένην εἰς τρεῖς περιόδους. Λησμονεῖ ὅτι ἡ φύσις κάνει νά βαδίζουσαν κατὰ μέτωπον ἐν τῇ ἀναπτύξει των αἰ διαφόροι λειτουργίαι τοῦ ἀνθρωπίνου πλάσματος καὶ ὅτι ἡ ἀγωγή ὀφείλει κατὰ συνέπειαν νά συμμορφοῦται πρὸς αὐτὴν τὴν σύγχρονον ἐξελίξιν τῶν διαφόρων δυνάμεων τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Ὅλως ἀντιθέτως συντρίβει τὴν πραγματικὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. «Εἶνε τὸ ἴδιον, ἔλεγεν ἡ κυρία δὲ Πιναί ὡς ἐὰν ἀπηγόρευον εἰς τὰ παιδιὰ νά κτυποῦν τοὺς βραχίονάς των καὶ νά χρησιμοποιοῦν τὰ χέρια των καθ' ὃν χρόνον μανθάνουν νά βαδίζουσαν». Ἐν πρώτοις δι' ἐνὸς ἀπολύτου δυαδισμοῦ ὁ Ρουσσῶ χωρίζει τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὸ σῶμα. «Ἡ φύσις ἠθέλησε ν' ἀναπτύσσεται τὸ σῶμα πρὸ τῆς ψυχῆς». Ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν διήρυσεν εἰς τρία. Εἰς τὴν τεχνητὴν ἱστορίαν τοῦ Αἰμυλίου ὑπάρχουν τρεῖς φάσεις ριζικῶς διακεκριμέναι καὶ χωρισταὶ ἀπ' ἀλλήλων. Μέχρι τῶν δώδεκα χρόνων ὁ φυσικὸς βίος καὶ ἡ ἄσκησις τῶν αἰσθήσεων: Τίποτε διὰ τὴν νόησιν, τίποτε διὰ τὴν καρδίαν. Δωδεκαετῆς ὁ Αἰμύλιος δὲν εἶνε παρὰ ἓνα ῥωμαλέον ζῶον, ἓνα εὐκίνητον ζαρκάδι. Ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου ἔτους μέχρι τοῦ δεκάτου πέμ-

που, ἢ ἡλικία ἢ διανοητική, ἢ λίαν βραχεῖα περίοδος τῶν μελετῶν κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ παιδί θὰ μυηθῆ ἀστραπιαίως εἰς τὰ στοιχεῖα τῶν ὠφελίμων ἐπιστημῶν, κατὰ τὴν ὁποῖαν δὲν θὰ εἶνε πλέον ὑποτεταγμένον εἰς τὴν ἀναγκαίαν δύναμιν τῶν φυσικῶν νόμων, κατὰ τὴν ὁποῖαν τέλος θὰ σκεφθῆ καὶ θὰ προσδιορίσῃ ἑαυτὸ σύμφωνα πρὸς μίαν νέαν ἀρχήν, τὴν ἰδέαν τῆς ὠφελιμότητος. Τέλος—τρίτη περίοδος — μετὰ τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος τὰ αἰσθήματα, τὸ καθήκον θὰ κάμουν πολὺ ἀργὰ τὴν ἐμφάνισίν των : «Θὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἠθικὴν τάξιν». Ἀποτόμως πρόκειται νὰ ἐνεργηθῆ ἡ κοινωνικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου. Τοιοῦτον εἶνε τὸ παράξενον πρόγραμμα τοῦ Ρουσσῶ : Ἰδρῦει τοιοιυτοτρόπως διὰ τὴν ἀγωγὴν τρία διαμερίσματα τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, τρία πατώματα· καὶ δύναται νὰ διερωτηθῆ τις, μετὰ τὴν τεχνητὴν αὐτὴν κατάτμησιν τοῦ ἀτόμου πῶς θὰ δυνηθοῦν τὰ τρία κομμάτια τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος νὰ ἐνωθοῦν καὶ νὰ συνταυτισθοῦν διὰ ν' ἀποτελέσουν τὴν ἐνότητα τοῦ φυσικοῦ συνόλου, τὴν ὁποῖαν ἀπαρτίζουν τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα.

Καὶ ἐν τούτοις, ὅπως πάντοτε, ὑπάρχει μέρος παρατηρήσεως ὀρθῆς καὶ ἀληθοῦς εἰς τὴν αὐθαίρετον θεωρίαν τοῦ Ρουσσῶ. Ἔχει δίκαιον νὰ θέλῃ νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τοὺς ἰδιαιτέρους χαρακτῆρας ἐκάστης ἡλικίας τῆς ζωῆς καὶ νὰ ζητῆ, παραδείγματος χάριν, νὰ μεταχειριζώμεθα τὸ παιδί ὄχι ὡς ἄνδρα ἀλλ' ὡς παιδί. «Νὰ μεταχειρίζεσθε τὸν μαθητὴν σας κατὰ τὴν ἡλικίαν του. Οἱ σοφώτεροι, λέγει, — καὶ ἐννοεῖ προφανῶς τὸν Λόκκε — προσκολλῶνται εἰς ἕ,τι ἐνδιαφέρει τοὺς ἄνδρας νὰ γνωρίζουν, χωρὶς νὰ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν τί εἶναι εἰς θέσιν νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ. Ἀναζητοῦν πάντοτε τὸν ἄνδρα ἐντὸς τοῦ παιδίου, χωρὶς νὰ σκέπτονται ἐκεῖνο τὸ ὅποιον εἶναι πρὶν γίνῃ ἀνὴρ». Καὶ ἀκόμη : « Ἄς ἀφήσωμεν νὰ ὠριμάσῃ ἡ παιδικότης εἰς τὸ παιδί. Ἐχομεν ἀκούσει πολλάκις νὰ ὁμιλοῦν περὶ ἀνδρὸς τελείου : Ἄς θεωρήσωμεν ἐπὶ τέλους καὶ «παιδί τέλειον».

Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ Ρουσσῶ δὲν συμφωνεῖ μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους παιδαγωγούς μας, μὲ ἐκείνους μάλιστα οἱ ὁποῖοι ἐμπνέονται ἀπὸ αὐτόν. Εἰς ἓνα πρόσφατον βιβλίον καὶ ἐκ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων, τὴν «Νέαν ἀγωγὴν», ὁ κ. Δεμολέν, ὁ ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς τῶν Ρός, ὁ ἀνακαινιστὴς, ὁ ὁποῖος μὲ ἀξιέπαινον ζῆλον προσπαθεῖ νὰ ἐγκλιματίσῃ εἰς τὴν Γαλλίαν μερικὰ μέρη τῆς ἀνδρικήs καὶ ἐλευθέρας ἀγωγῆs τῆs Ἀγγλίας, διατυπώνει ἀντίθετον γνώμη. Κατ' αὐτόν οὐδέποτε εἶναι ἐνωρὶς εἰς τὸ νὰ μεταχειρίζεται τις τὸ παιδί ὡs ἄνδρα: «Μεταχειρίζεσθε τὰ παιδιά ὡs ἄνδρας, λέγει, καὶ τὰ παιδιά γίνονται πραγματικῶs καὶ ἀστραπιαίως ἄνδρες». Καὶ ἀναφέρει τὸ παράδειγμα ἑνὸs παιδιοῦ ἐννέα ἐτῶν, τὸ ὁποῖον πολὺ γρήγορα πράγματι—εἰς δύο ὥρας—εἶχε γίνεῖ ἀληθῶs ἄνδρας, διότι ἀπλούστατα γενόμενον δεκτὸν μαζὶ μὲ τοὺs γονεῖs του εἰς μίαν ἀγγλικὴν οἰκογένειαν ἐλήφθη σοβαρῶs ὑπ' ὄψιν ἀπὸ τὰ τρία μέλη τῆs οἰκογενείας ταύτης τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆs ἐπισκέψεως ἤθελαν νὰ ὀμιλοῦν διαρκῶs μαζὶ του !...

Ἡ διαμόρφωσις ἀνδρῶν, ἡ κατασκευὴ ἀνδρῶν ὅπως λέγουν σήμερον, εἶναι τὸ διαρκές ὄνειρον τῶν παιδαγωγῶν ὄλων τῶν καιρῶν καὶ ὄλων τῶν τόπων. Διὰ νὰ κατορθωθῇ αὐτὸ ἐν τινι μέτρῳ ἴσως συμφέρει ν' ἀκολουθῆ τις μέσον τινὰ δρόμον μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων γνωμῶν τοῦ κ. Δεμολέν καὶ τοῦ Ρουσσῶ. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ποτὲ δὲν εἶνε ἐνωρὶς, προκειμένου νὰ εἰσαγάγῃ κανεὶs τὸ παιδί εἰς τὴν σχολὴν τοῦ καθήκοντος, καὶ νὰ ἐτοιμάσῃ τὴν μαθητείαν τῆs προσωπικῆs εὐθύνης, ἐπικαλούμενος τὸ λογικόν του καὶ τὴν σκέψιν του—καὶ ὁ Ρουσσῶ ἀπατάται ὅταν ὀρίζει τὰs γνωστὰs προθεσμίας διὰ τὴν ἀγωγὴν τοῦ λογικοῦ. Ἀλλ' ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος—καὶ ἐδῶ ὁ Ρουσσῶ θριαμβεύει—δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ παιδί εἶναι παιδί καὶ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοῦ ζητῶμεν νὰ κάνῃ χρῆσιν τῆs κρίσεως καὶ νὰ φέρεται ὡs ἐλεύθερος ἀνὴρ, ὅταν ἡ κρίσις του δὲν ἔχει διαπλασθῆ

οὔτε ἡ ἐλευθερία του δημιουργηθῆ. Οἱ δύο μας παιδαγωγοί, ἄλλως τε, εἶναι κατὰ βάθος περισσότερο σύμφωνοι ἢ ὅσον πιστεύει τις. Δὲν θέλουν οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος μίαν πρόωρον ἐκπαίδευσιν ἢ ὁποῖα ρίπτει τὸ παιδί ἀμέσως εἰς ἀφηρημένας μελέτας καὶ ἢ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Γκαίτε τείνει νὰ τὸ καταστήσῃ «φιλόσοφον λεπτολόγον, σοφόν, ἀλλ' ὄχι ἄνθρωπον». Ὁ κ. Δεμολέν, βεβαίως θὰ ὑπέγραφε τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ Ρουσσῶ : « Ἡ συνήθης ἐκπαίδευσις εἶνε κακὴ διότι κάνει γέρικα παιδιὰ καὶ νεαροὺς δόκτορας ». Τὸ ἴδιον ὁ κ. Δεμολέν, ὁ ὁποῖος μισεῖ πρὸ πάντων τὴν πειθαρχίαν, τὴν θεμελιωμένην ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐθεντείας, δὲν δύναται παρὰ νὰ χειροκροτήσῃ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ Ρουσσῶ ἀφοῦ αὐτὸς καταργεῖ ἀκριβῶς πᾶσαν αὐθεντείαν καὶ περιπαίξει τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους οἱ ὁποῖοι δὲν παύουν « νὰ διορθώνουν, νὰ ἐπιπλήττουν, νὰ κολακεύουν, νὰ ἀπειλοῦν, νὰ ὑπόσχονται, νὰ διδάσκουν, νὰ ὁμιλοῦν λογικευόμενοι ».

Ἐκεῖ ὅπου δὲν εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ συμφωνήσῃ τις πρὸς τὰς βλέψεις τοῦ Ρουσσῶ εἶναι ἡ ἀκατανόητος ἐπιβράδυνσις τὴν ὁποῖαν ἐπιβάλλει εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν. Τοῦτο εἶνε ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως ὀλεθριώτερον τῆς καθυστερήσεως τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας. Ὁ Αἰμύλιος γίνεται δεκαπενταετῆς καὶ δὲν ἔχει δοκιμάσει κανέναν ἀνθρώπινον αἴσθημα. Ποῖον ἀγαπᾷ ; Κανένα, ἐκτὸς ἴσως τοῦ παιδαγωγοῦ του, τοῦ μόνου ἀνθρώπου τὸν ὁποῖον γνωρίζει. Ἡ ψυχὴ του δὲν ἔχει ἀνοιχθῆ εἰς καμμίαν ἀπὸ ἐκείνας τὰς παιδικὰς συμπαθείας αἱ ὁποῖαι προπαρασκευάζουν τὰς κοινωνικὰς ἀρετάς. Διὰ ποίου θαύματος θὰ μάθῃ ἐξαίφνης νὰ ἀγαπᾷ τοὺς ἀνθρώπους ἀφοῦ ἔζησεν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον εἰς τὴν ξηρὰν καὶ στεῖραν ἀπομόνωσιν, μιᾶς ζωῆς στενώτατα ἀτομικῆς ; Ὁ Ρουσσῶ τῇ ἀληθείᾳ εἶνε πολὺ συνοπτικὸς εἰς τὰς παιδαγωγικὰς του μεθόδους. Λέγει : « Ὁ Αἰμύλιος εἶνε τοῦτο ἢ Σοφία εἶνε ἐκεῖνο ». Προικίζει τὴν μίαν καὶ τὸν ἄλλον μὲ πᾶν εἶδος προτερημάτων καὶ θαυμασίων ἀρετῶν ἄλλ' ἀμελεῖ νὰ μᾶς

εἶπη πῶς τὰς ἀπέκτησαν. Εἰς ἕτι ἀφορᾶ τὴν γένεσιν τῶν συμπαθητικῶν αἰσθημάτων προεξοφλεῖ ἓνα ἀποτέλεσμα θαυματουργὸν διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ὁποίου δὲν ἔπραξε τίποτε. Ἄφηκε τὴν καρδιὰν τοῦ Αἰμυλίου κενὴν ἐπὶ δεκαπέντε ἔτη καὶ εἰς μίαν στιγμὴν φαντάζεται ὅτι θὰ τὴν γεμίση. Ὅποια φρεναπάτη! Δὲν ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ διδάξη τὸν ἄλλον νὰ ἀγαπᾷ ὅπως τὸν διδάσκει νὰ λογαριάζη. Ἡ διαμόρφωσις τῆς κοινωνικῆς εὐαισθησίας εἶνε πράγμα λεπτὸν καὶ δύσκολον.

Καὶ ὁ Ρουσσῶ περιπλέκει τὸ πρόβλημα ὑποτάσσων τὸν Αἰμύλιον εἰς τοὺς νόμους τοῦ ἐγωϊσμοῦ μόνον. Ὅπως ὁ Κονδιγιὰκ διὰ μιᾶς σειρᾶς μεταμορφώσεων λεπτεπιλέπτων ἐξάγει ἀπὸ τὴν ἀρχέγονον ἐντύπωσιν τὰς πλέον ἀφηρημένας καὶ πλέον γενικὰς ἰδέας οὕτω καὶ ὁ Ρουσσῶ ἀξιοῖ διὰ μιᾶς μεταμορφώσεως παραδόξου, νὰ ἐξαγάγη ἀπὸ μόνον τὸν ἀρχικὸν ἐγωϊσμὸν ὅλα τὰ φιλάλληλα αἰσθήματα. Ἡ φιλοτιμία εἶναι εἰς τὰ μάτια του τὸ μοναδικὸν καὶ θεμελιῶδες ἄτομον τῆς εὐαισθησίας. Πῶς ἠδυνήθη νὰ λησμονήσῃ αὐτὸ τὸ ἄλλο ἄτομον, τὴν συμπάθειαν, ἢ ὁποία ἐκδηλοῦται ἀπὸ τὴν αὐγὴν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁποίας τὴν πτώσιν πρέπει νὰ ἐνθαρρύνωμεν καὶ νὰ διεγείρωμεν ὅσον ἤμποροῦμεν ἐνωρίτερον; Εἰς τὸ μειδιάμα τὸ ὁποῖον τὸ ἀρτιγέννητον ἀπευθύνει εἰς ἐκείνην ἢ ὁποία τὸ θηλάζει καὶ τὸ φροντίζει ὑπάρχει κάτι περισσότερον ἀπὸ τὴν ἔκφρασιν μιᾶς ὕλικῆς ἀνάγκης ἱκανοποιηθείσης. Ὑπάρχει ἡ ἔνστικτος ἀπάντησις τῆς μόλις γεννωμένης συμπαθείας τοῦ παιδιοῦ εἰς τὴν ἐσκεμμένην τρυφερότητα τῆς μητρὸς του. «Ἐφ' ὅσον εἰς τὸ παιδί δὲν κάνουν ἐντύπωσιν παρὰ μόνον τὰ αἰσθητὰ πράγματα κάμετε ὥστε ὅλαι του αἱ ἰδέαι νὰ σταματοῦν εἰς τὰς ἐντυπώσεις». Ὅχι, ἄς ἀνοίξωμεν ἀπεναντίας διάπλατα τὴν θύραν εἰς τὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποία δὲν ζητοῦν ἄλλως τε παρὰ νὰ εἰσέλθουν. Πρέπει εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸ ζήτημα τοῦ παιδιοῦ ν' ἀναμιχθῇ ὀλίγη ψυχὴ.

Εἶνε γνωστὸν ὅτι μὲ τὴν μανίαν του νὰ χρονοτριβῇ ὁ Ρουσσῶ ἐπεβράδυνε μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας τὴν ἀπα-

κάλυψιν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ τὴν ἄλλην, τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν. Ὁ λόγος τὸν ὁποῖον προβάλλει ἐπ' αὐτοῦ εἶνε ὅτι τὸ παιδί μὲ τὴν φαντασίαν του τὴν ἀναφερομένην εἰς τὰ καθαρῶς αἰσθητὰ πράγματα—καὶ τοῦτο εἶνε ἴσως τὸ λάθος τῆς ἀρνητικῆς ἀγωγῆς, ἐὰν λάθος ὑπάρχη ἐδῶ—δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ περὶ Θεοῦ παρὰ μίαν ἰδέαν προληπτικὴν καὶ νὰ τὸν φαντασθῇ, κατ' εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἓνα γέροντα μὲ λευκὴν γενειάδα, ὡς ἓνα μονάρχην καθήμενον ἐπὶ θρόνου. . . . Ἐξ οὗ ἡ ἀνάγκη ν' ἀναμένῃ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λογικοῦ διὰ νὰ ὁμιλήσῃ περὶ Θεοῦ εἰς τὸν Αἰμύλιον διὰ νὰ τὸν ἐννοήσῃ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὴν ἰδεώδη ὑπεροχὴν τῶν πνευματικῶν του ἰδιοτήτων. Τελευταίον ἐὰν ἀνέβαλε μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου ἔτους τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ υπερτάτου ὄντος ὁ Ρουσσῶ λαμβάνει ἐν ἀντιστάθμισμα διὰ τῆς ὠραίας λάμψεως μὲ τὴν ὁποῖαν τὸν περιβάλλει. Ἦτο εἰλικρινῶς θεϊστής. Ἐπίστευεν εἰς τὸν Θεὸν μὲ τὴν αὐτὴν πεποίθησιν μετὰ τῆς ὁποίας ἐπίστευε καὶ εἰς τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν : «Ἐπιθυμῶ πολὺ νὰ ὑπάρχῃ ἓνας Θεὸς διὰ νὰ μὴ τὸν πιστεύω». Χωρὶς νὰ ζητήσωμεν τὴν ἀπόδειξιν εἰς ἄλλα συγγράμματά του. «Τὴν ὁμολογίαν πίστεως τοῦ διακόνου ἐκ Σαβοΐας» εἶνε ἡ πανηγυρικὴ ἀπόδειξις τούτου. Αὐτὸ ἦτο εἰς τὴν σκέψιν του τὸ κεφαλαιῶδες κομμάτι τοῦ «Αἰμυλίου». Δι' αὐτὸ θὰ ἠμποροῦσε νὰ θυσιάσῃ τὰ ἐπίλοιπα. Αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ χειρογράφου του ἐνεπιστεύετο εἰς τὴν φύλαξιν τῶν ἀσφαλεστέρων του φίλων. φοβούμενος, εἰς τοὺς συνεχεῖς τρόμους τοὺς ὁποίους τοῦ ἐπροξένει ἢ ἐντύπωσις τοῦ ἔργου του, μήπως οἱ ἐχθροὶ του καὶ πρὸ πάντων οἱ Ἰησουῖται, τὸ ἐξαφανίσουν. Εἶνε αὐτὸ τὸ μέρος ἡ κυρία αἰτία τῶν θυμῶν καὶ τῆς καταιγίδος τῶν καταδιώξεων ἢ ὁποῖα ἐξέσπασεν ἐναντίον του. Εἶνε τὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ ὁποῖον τοῦ ἀπέφευγεν ἐξ ἀντιθέτου ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα καὶ αὐτὸν τὸν θαυμασμὸν τοῦ Βολταίρου : Διότι «τὴν ὁμολογίαν πίστεως» ἠγνοεὶ ὁ Βολταῖρος, τόσο

σκληρῶς διὰ τὸν «Αἰμύλιον» ἔταν εἶπεν ὅτι αὐτὸ τὸ «ἡλί-
θιον μυθιστόρημα» περιέχει ἐν τούτοις «πεντήκοντα σελίδας
ἀξίας νὰ δεθοῦν μὲ μαροκινόν». Ἐξ ἀποστάσεως, καὶ παρὰ
τὴν ὑπέροχον σκηνοθεσίαν τῆς καὶ τὸ ἐξαίσιον ὕφος ἢ «ὁμο-
λογία πίστεως», ἢ ὅποια εἶνε ὀλίγον ὡς παραγέμισμα εἰς
μίαν πραγματείαν περὶ ἀγωγῆς, μᾶς φαίνεται ὡς μία ἐμφαν-
τικὴ φωνασκία ἀορίστου καὶ κυματώδους πνευματισμοῦ.
Ὅλιγον ἐνδιαφέρει ἄλλως τε τί ἀξίζει καθ' ἑαυτὴν ὡς φιλο-
σοφικὸν ἔργον. Ὅτι τῆς κατηγοροῦμεν εἶνε ὅτι ἀποτελεῖ
τὸν πρῶτον θρησκευτικὸν λόγον τὸν ὅποιον ὁ Ρουσσῶ ἀπευ-
θύνει πρὸς τὸν μαθητὴν του, ἐὰν δι' αὐτῆς σκοπῇ πραγμα-
τικῶς ν' ἀναπτύξῃ ἐν αὐτῷ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα. Ὅτι
τὸ σχέδιον τοῦ Ρουσσῶ εἶνε ἀπραγματοποίητον, αὐτὸ δὲν
συζητεῖται: ἐὰν ὁ Αἰμύλιος ἔζη, καθὼς ὅλα τὰ παιδιὰ εἰς τὴν
οἰκογένειάν του καὶ εἰς τὸν κόσμον θὰ ἐγένετο μάρτυς ἐξω-
τερικῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων τῶν γονέων του καὶ τῶν
συμπολιτῶν του καὶ ἐν τῇ περιεργείᾳ του θὰ ἐρωτοῦσε πολὺ
γρήγορα τί σημαίνουν αὐτὰ ὅλα: Νὰ τοῦ ἀποκρύψουν τὸν
Θεὸν θὰ ἦτο ἀδύνατον. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἐδῶ τὸ ζήτημα:
Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐνδιαφέρει εἶνε νὰ γνωρίζωμεν ἐὰν ἢ
μέθοδος τὴν ὅποιαν μεταχειρίζεται ὁ Ρουσσῶ ἀνταποκρί-
νεται εἰς τὰς προθέσεις του, ἐὰν εἶνε φύσεως τοιαύτης ὥστε
νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν ἐπιτυχίαν. Θὰ τὴν ἐπίστευα ἐξαίρετον
μᾶλλον πρὸς παρασκευὴν ἀθέων. Ὁ Αἰμύλιος ὁ ὅποιος ἐπὶ
τόσον χρόνον ἔκαμε χωρὶς Θεὸν δὲν θὰ καταληφθῇ ἀπὸ τὸν
πειρασμὸν νὰ κάμῃ χωρὶς αὐτὸν διὰ παντός; Ἐπιθυμῶν νὰ
μεταδώσῃ εἰς τὸν μαθητὴν του τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα
ἀπὸ τὸ ὅποιον ὁ ἴδιος τόσον βαθειὰ ἦτο ποτισμένος ὁ Ρουσσῶ
ᾧφειλε νὰ γνωρίζῃ ὅτι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐπίσης μιὰ
βραδεῖα ἀνάπτυξις ἦτο ἀναγκαία, καὶ ὅτι ὁ προληπτικὸς
ἀθεϊσμός τοῦ Αἰμυλίου κινδυνεύει πολὺ ν' ἀποβῇ ὀριστικός,
ὅσον καὶ ὁ ἐγωϊσμός του καὶ ἢ διανοητικὴ του ἀδράνεια.

Ἐν τούτῳ, καθὼς καὶ εἰς πλείστα ἄλλα σημεία ὁ

Ρουσσῶ δὲν ἠκολούθησε τὴν ἀρχὴν του, ἣ ὅποια εἶνε νὰ ὑποτάσσεται εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Καὶ δανειζόμενος κανεὶς μίαν ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ ὕφους του, θὰ ἠσθάνετο τὸν πειρασμὸν νὰ φαντασθῆ ὅτι ἡ «Φύσις» λαμβάνουσα τὸν λόγον, θὰ τοῦ ὠμίλει ὡς ἐξῆς περίπου :

«Βεβαίως, ὦ Ρουσσῶ, θὰ ἦμην πολὺ ἀχάριστος, ἐὰν δὲν ἐχαιρέτιζον ἐν τῷ προσώπῳ σας ἓνα ἀπὸ τοὺς θνητούς, ὁ ὅποιος κατέβαλε τὴν μεγαλειτέραν προσπάθειαν ὅπως ἐπανιδρύσῃ τὸ κράτος μου. Ἄνεκηρύξατε ἑαυτὸν πιστὸν ὑπηρέτην μου. Τὸ θυμίαμά σας ἐκάη ἐπὶ τῶν βωμῶν μου. Ὑμνήσατε μὲ εἰλικρινῆ ἐνθουσιασμὸν τὴν ἀπλὴν καὶ λιτὴν ζωὴν, τὰς ἀπολαύσεις τοῦ ὑπαίθρου, τὰ ἀθῶα ἤθη, ἐν μέσῳ μιᾶς κοινωνίας παραδεδομένης εἰς τὰς ἀπολαύσεις τῆς πολυτελείας εἰς τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰς περιπλοκάς τῆς κοσμικῆς ζωῆς. Ἐκάματε νὰ ἴδουν τὴν αὐγὴν ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι δὲν ἐσηκώνοντο παρὰ τὸ μεσημέρι. Ὁδηγήσατε εἰς τὸν ἐλεύθερον ἀέρα, ὑπὸ πλήρη ἥλιον, τὰ μικρὰ παιδιὰ τὰ ὅποια ἐμαρξίνοντο εἰς τὴν μολυσμένην ἀτμόσφαιραν τῶν μεγάλων πόλεων. Διεμαρτυρήθητε ἐναντίον τῶν τεχνητῶν ἀναγκῶν, ἐναντίον τῶν ἰδιοτροπιῶν καὶ τῶν τεχνασμάτων τῆς μόδας. Ἐπροσπαθήσατε νὰ ἀποκαταστήσετε ἐκ νέου εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἀπλότητα τῶν πρώτων της χρόνων. Ἔστε εὐλογημένος

«Ἄλλ' εἰς πόσα σημεῖα πιστεύων ὅτι ἐμπνέεσθε ἀπὸ ἐμέ, ἠπατήθητε ἐν τούτοις; Δὲν ἔχω καμμίαν ἀπόδειξιν ὅτι γνωρίζετε καλῶς τί εἶμαι. Ὁλος ὁ κόσμος περὶ ὑμᾶς ὀμιλεῖ διὰ τὸ μυστήριον τοῦ νόμου τῆς φύσεως». Αὐτὸ τὸ μυστήριον εἰσθε ἐντελῶς βέβαιος ὅτι τὸ διεφωτίσατε καὶ τὸ ἐλύσατε;

«Τί εἶμαι εἰς τὰ μάτια σας; «Τὸ σύνολον, λέγετε σεῖς, τῶν ἐνστίκτων τάσεων τῆς ἀνθρωπότητος πρὶν αὐταὶ ἀλλοιωθῶσιν ἀπὸ τὴν πρόληψιν». Λησμονεῖτε ὅτι τὴν πρόληψιν ἐγὼ τὴν ἔχω κάμει ἐν μέρει ὅτι ἡ κοινωνία εἶνε ἔργον μου, ὅτι ἐνέχομαι κατὰ πολὺ εἰς τὸν ὀργανισμὸν της. Φαίνεται

ὅτι, εἰς τὸ πνεῦμα σας ἔχει μείνει, ἀποκρυσταλλωμένη ἐν τῇ ἀδρανείᾳ μου, ἡ ἀρχέγονος καὶ ἀγρία φύσις τῶν πρώτων τοῦ κόσμου καιρῶν. Ὁχι, δὲν εἶμαι μία δύναμις ἀκίνητος καὶ ἀναλλοίωτος. Προχωρῶ, συμβαδίζω πρὸς τὴν πρόοδον. Κάποιος ὁ ὁποῖος δὲν σᾶς ἀγαπᾷ, ἀλλ' ὁ ὁποῖος ἔχει πολὺ πνεῦμα, εἶπε παιγνιωδῶς, ὅτι ἐκάνατε τὴν ἀνθρωπότητα νὰ ὀπισθοδρομῇ μέχρι τῆς βαρβάρου ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι περπατοῦσαν μὲ τὰ τέσσαρα καὶ ἐτρέφοντο μὲ βελανίδια.... Συμφωνῶ μαζύ σας ὅτι ὁ Βολταῖρος εἶνε ὑπερβολικός: Ἄλλ' ἐν τούτοις ἐπαινῶν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἀμαθείας, καταρῶμενος τὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα καὶ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἐδώσατε λαβὴν εἰς αὐτὴν τὴν κοροϊδίαν.

«Ζητεῖτε ἀπερισκέπτως νὰ διαγράψετε πᾶν ὅ,τι οἱ πρόγονοί σας ἐθεμελίωσαν, ὅταν αὐτὰ τὰ ἰδρύματα καὶ αὐταὶ αἱ συνήθειαι ὑπηγορεύθησαν εἰς αὐτοὺς συχνὰ ἀπὸ ἐμέ. Θέλετε, ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει νὰ καθιερώσετε εἰς ὅλα τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πρὸς τὴν συνήθειαν· ἀλλ' ἡ συνήθεια τὴν ὁποίαν καταδικάζετε ἐν τῷ συνόλῳ τῆς δὲν ἐννοεῖτε ὅτι δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα ἐὰν δὲν ἦτο ἐν μέρει σύμφωνος πρὸς τοὺς νόμους οἱ ὁποῖοι μὲ διέπουν; «Δὲν θὰ ἤθελα νὰ εἰσέλθω εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν σφαλμάτων σας, ἀλλ' ἰδοὺ ἐν. Ἔχετε δίκαιον νὰ μὴ διδάσχετε εἰς τὸν ἀγαπητόν σας Αἰμύλιον παρὰ τὴν φυσικὴν θρησκείαν ἢ ὁποῖα εἶνε ἡ μόνη ποῦ ἠμπορῶ νὰ ἐπιδεδαιώσω. Ἔχετε δίκαιον, χαιρετίζων ὀπισθεν ἐμοῦ τὴν Πρόνοιαν, τὴν δημιουργόν, νὰ ἀντιτάσσετε εἰς τοὺς ματαίους καὶ ἐπιπολαίους τύπους τῆς λατρείας, τὸ ἐσωτερικὸν καὶ βαθὺ αἶσθημα τῆς συνειδήσεως... Ἄλλὰ διατί, εἰς αὐτὴν τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν, δὲν συμμορφώθητε πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ ὁποῖα, ὀδηγουμένη ἀπὸ ἐμέ, ἐπέρασεν ἀπὸ τὰς ἀρχεγόνους προλήψεις καὶ τὸ ἡμίφως τῶν μετέπειτα θεολογιῶν, εἰς τὸ πληρῆστερον φῶς τοῦ καθαροῦ λόγου; Ὁ προηγούμενός σας Φενελὸν ὁ ὁποῖος μὲ ἔθελξεν ἐπίσης διὰ τῆς προσπαθείας

τὴν ὁποῖαν κατέβαλε νὰ μὲ προσεγγίσῃ ὑπῆρξε συνετώτερος· καὶ δεδομένου ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ πιστεύσουν ἐνόησεν ὅτι τὸ μόνον μέσον νὰ στερεώσῃ τὴν πίστιν των ἦτο νὰ ρίψῃ ἀπὸ ἐνωρὶς τὰ θεμέλιά της εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ, παρουσιάζων εἰς αὐτὸ κατ' ἀρχάς, ὅπως τὸ ἔκαμα διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἰδέας αἰσθητὰς τοῦ Θεοῦ, ἰδέας ἀτελεῖς καὶ συγκεχυμένας, τῶν ὁποίων ὁ ὀρθὸς λόγος ἐφ' ὅσον αὐξάνει θὰ διαλύσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰς δεισιδαίμονας εἰκόνας διὰ νὰ κάμῃ ν' ἀναφανῇ, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιτρέπει ἡ ἀνθρωπίνη ἀδυναμία, τὴν καθαρὰν καὶ λογικὴν ἀντίληψιν Ἐκείνου ὁ ὁποῖος μ' ἐπλάσε....

«Ἐν συντομίᾳ, ὦ Ρουσσῶ, τὸ μεγάλο σας ἄδικον, τὸ κύριον ἐλάττωμα τὸ ὁποῖον θὰ σᾶς κατηγορήσουν εἰς τοὺς ἐπομένους αἰῶνας—διότι προβλέπω τὸ μέλλον—εἶναι ὅτι δὲν ἐπιστεύσατε εἰς τὴν πρόοδον. Εἶναι ὅτι δὲν ὑπωπτεύθητε τὸν μέγαν νόμον τῆς διαρκοῦς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων. Ἦγνοήσατε τὸν ἀληθῆ μου χαρακτιῆρα, ὁ ὁποῖος συνίσταται εἰς τὸ νὰ εὐρίσκωμαι διαρκῶς ἐν κινήσει. Ἡ λέξις «πρόοδος» ἐπανέρχεται συχνὰ ὑπὸ τὸν κάλαμόν σας, ἀλλὰ τὴν πέρνετε πάντοτε ὑπὸ κακὴν ἔννοιαν καὶ διὰ σᾶς παρ' ὀλίγον νὰ εἶνε συνώνυμος τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς διαφθορᾶς.... Οἱ διάδοχοί σας θὰ θεωρήσουν ἀπεναντίας τὴν πρόοδον ὡς τὸν ὑπέρτατόν μου νόμον, ὡς τὴν θεμελιώδη μου ἀρχήν, ὡς τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ κόσμου. Θὰ ἐννοήσωσιν ὅτι ἡ φύσις δὲν γίνεται εἰς μίαν ἡμέραν, ὅτι τὰ διαδοχικὰ ἀποκτήματα τῆς κληρονομικότητος ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστον μέρος τῆς οὐσίας μου καὶ δὲν παύω νὰ εἶμαι φύσις γενομένη πρόοδος.

«Ἀλλὰ ἄς εἶναι συγχωρημένα τὰ σφάλματά σας, διότι πολὺ μὲ ἠγαπήσατε. Ἄλλοι θὰ ἔλθουν μεθ' ὑμᾶς, οἱ ὁποῖοι θὰ πιστεύσουν ἐπίσης ὅτι μὲ ἔχουν προσδιορίσει. Καὶ αὐτοὶ ἐπίσης θ' ἀπατηθῶσιν ἴσως: Διότι δὲν εἶμαι τόσο ἀπλή ὅσον φαντάζεσθε· εἶμαι ἀπείρως περίπλοκος καὶ παραμένω τὸ

ἄλυτον αἰνίγμα, ἀκατάληπτον εἰς τὰ σχέδιά του, τὸ ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ κατορθώσουν ἴσως ποτὲ νὰ ἐξηγήσουν».

Δ'

Μὲ τὰς οὐτοπίας του, καὶ μὲ ἐκείνας ἀκόμη, αἱ ὁποῖαι ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὁποίας ἐπεκαλεῖτο τὴν προστασίαν, ὁ Ρουσσῶ ἐξυπηρέτησε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀγωγῆς. «Αἱ πλάνας του, εἶπεν ὁ Πάτερ Ζιράρ, εἶνε καὶ αὐταὶ ἐπίσης σωτήριοι γνῶμαι». Κατασείων βιαίως τὰς ἐκ παραδόσεως συνηθείας ἐξύπνησε τὰ πνεύματα, τὰ κοιμισμένα ἀπὸ τὴν καθιερωμένην τάξιν καὶ μὲ τὰς πλάνας τῆς φαντασίας του ὑπέβαλε, παρεσκεύασε λύσεις ὀρθὰς καὶ πρακτικὰς.

Ἄλλ' ὁ «Αἰμύλιος» περιέχει ἐπίσης καὶ εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἐπὶ τῶν διαφόρων μερῶν τῆς ἀγωγῆς, ἀπόψεις γενικὰς καὶ ἀληθείας λεπτομερειῶν τὰς ὁποίας δύναται τις ν' ἀποδεχθῆ εὐθὺς ἀμέσως σχεδὸν ἄνευ ἐπεξεργασιῶν ὀλοκλήρους δέσμας ἀνθέων, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ παύσουν ἀπὸ τοῦ νὰ βλαστάνουν τοῦ λοιποῦ εἰς τὸν κῆπον τῆς ἀγωγῆς. Πόσοι εὐγλωττοὶ λόγοι, προερχόμενοι ἀπὸ τὸν «Αἰμύλιον» γεμίζουν πάντοτε τ' αὐτιά μας; Πόσα παραγγέλματα τὰ ὁποῖα ἦσαν νέα κατὰ τὸ 1762 καὶ τὰ ὁποῖα, καταντήσαντα σχεδὸν τετριμμένα, σήμερον ἀποτελοῦν τρέχοντα νομίσματα τῆς παιδαγωγικῆς μας; Καὶ ἀπὸ πόσα ἄλλα, ἀδίκως παρημελημένα, δὲν ἔχομεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν; Εἶνε σήμερον συνειθισμένον νὰ συνιστῶμεν τὴν φυσικὴν ἀγωγήν. Καὶ ὁ Ρουσσῶ δὲν εἶνε ποσῶς ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ὁ ὁποῖος, ἐπιστρέφων εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη παραινεῖ τὴν νεότητα πρὸς τὰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος. Δέκα ἔτη πρὶν ὁ Τυργκὸς ἔγραφε: «Ἐχομεν λησμονήσει πρὸ πάντων ὅτι ἡ διαμόρφωσις τοῦ